Міністерство освіти та науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
бакалавра
з теми:

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ПЕТРА ДОРОШЕНКА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Виконала:
Студентка IV курсу, групи IstP1-B22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія) за ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
Руднік Анастасія Віталіївна
Науковий керівник:
Кандидат історичних наук, старший викладач
Степанков Віталій Валерійович
Рецензент_____

Кам'янець-Подільський – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП……3

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА ДОРОШЕНКА……6

1.1. Висвітлення постаті Петра Дорошенка у вітчизняній історіографії…….6

1.2. Дослідження діяльності Петра Дорошенка у зарубіжній історіографії……9

1.3. Джерельна база дослідження постаті Петра Дорошенка, її структура та інформативний потенціал……12

РОЗДІЛ 2 МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ……17

2.1 Використання методичних прийомів для формування цілісного історичного портрета Петра Дорошенка……17

2.2 Практичне впровадження та ефективність методичних підходів у процесі навчання історії……24

РОЗДІЛ 3 ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСТАТІ ПЕТРА ДОРОШЕНКА В НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ТА ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 36

3.1. Еволюція навчальних програм та нормативного забезпечення вивчення постаті Петра Дорошенка 36

3.2. Історіографічна трансформація та дидактичний апарат образу гетьмана в шкільних підручниках (від радянської доби до НУШ) 39

ВИСНОВКИ……45

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Постать Петра Дорошенка є однією з найвизначніших і водночас найбільш неоднозначних в усій українській національній історії. Гетьман Правобережної Гетьманщини у 1665–1676 роках, людина, що щиро прагнула покласти край добі Руїни і відновити єдність козацької держави, залишається предметом гострих наукових дискусій до сьогодні. Його зовнішньополітичний курс, який передбачав союз із Оттоманською портою, довго оцінювався неоднозначно і навіть різко негативно – особливо в радянській історіографії. Проте сучасна українська наука дедалі впевненіше утверджує образ Дорошенка як державника, що діяв у надзвичайно складних обставинах і керувався насамперед інтересами козацької держави [5; 26]. Саме через цю суперечливість і трагічну велич його постаті тема є надзвичайно цінним матеріалом для шкільного вивчення.

Реформування загальної середньої освіти в рамках концепції Нової української школи (НУШ) принципово змінило вимоги до викладання курсу вітчизняної історії. На перший план виходить не механічне запам`ятовування дат і фактів, а формування ключових компетентностей: здатності критично аналізувати інформацію, оцінювати події в їхньому контексті, формулювати власні аргументовані судження [2; 30]. У такому форматі навчання вивчення конкретної особистості – `її мотивів, вибору, наслідків дій – стає одним із найефективніших методичних прийомів, адже особистість гетьмана постає перед учнем як жива людина зі своєю логікою та трагедією. Проте саме цей потенціал теми залишається значною мірою нереалізованим у шкільній практиці.

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених Петру Дорошенку, методичний аспект вивчення його постаті в шкільному курсі розроблений недостатньо. Більшість методичних посібників обмежується біографічним викладом без належної уваги до прийомів формування цілісного багатовимірного образу. Це і визначає актуальність обраної теми бакалаврської роботи.

Об'єктом дослідження є процес вивчення постаті Петра Дорошенка у шкільному курсі історії України.

Предметом дослідження є методичні прийоми та підходи, що використовуються для формування цілісного історичного портрета гетьмана Петра Дорошенка на уроках історії в закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні межі роботи охоплюють, з одного боку, добу козацького гетьманства – передусім 1665–1676 рр., пов'язані безпосередньо з діяльністю Дорошенка, а також попередній період його становлення. З другого боку, розглядається сучасний етап розвитку шкільної освіти в Україні (з 2016 р. до сьогодні), пов'язаний із реформою НУШ.

Географічні межі визначаються, з одного боку, теренами Правобережної та Лівобережної Гетьманщини – ключовими для діяльності гетьмана – а з другого, простором сучасної України, де реалізується шкільна освітня програма з історії.

Метою роботи є розробка та обґрунтування системи методичних прийомів, що дозволяють сформувати в учнів цілісний та об'ємний історичний портрет Петра Дорошенка в процесі вивчення відповідних тем шкільного курсу історії України.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:** проаналізувати стан вивчення постаті Петра Дорошенка у вітчизняній та зарубіжній історіографії; охарактеризувати джерельну базу дослідження та визначити її структуру й інформативний потенціал; з'ясувати, як постать Дорошенка представлена в чинних навчальних програмах і підручниках; обґрунтувати та описати методичні прийоми для формування цілісного образу гетьмана; оцінити практичну ефективність запропонованих підходів.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів: історико-біографічний метод (для відтворення образу Петра Дорошенка), компаративний метод (для порівняння різних історіографічних оцінок), системно-структурний метод (для аналізу навчальних

програм і підручників), а також методи педагогічного спостереження та аналізу навчальних матеріалів.

Практичне значення. Розроблені методичні рекомендації можуть бути безпосередньо використані вчителями історії при підготовці уроків з теми «Гетьман Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини» в 8 класі, а також для факультативних курсів і позакласних заходів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи знайшли відображення у науковій публікації: Руднік А.В. Методичний аспект формування історичного портрета Петра Дорошенка на уроках історії України в умовах Нової української школи (тези наукової доповіді за підсумками НДР у 2025-2026 навчальному році), де висвітлено теоретико-методологічні та методико-практичні засади формування образу гетьмана відповідно до вимог концепції НУШ [58].

Структура роботи. робота складається зі вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

1.1. Висвітлення постаті Петра Дорошенка у вітчизняній історіографії

Наукове осмислення ролі Петра Дорошенка в українській історії має тривалу і непросту традицію. Перші спроби системного аналізу постаті гетьмана з'явилися ще в добу класичного українського історієписання XIX – початку XX ст., а відтоді інтерес до цієї суперечливої особистості не вщухав. Кожна наступна епоха вносила в образ Дорошенка нові акценти, відображаючи панівні ідеологічні настанови, методологічні підходи та суспільні запити свого часу.

Фундамент наукового розуміння Дорошенка заклали представники Київської школи XIX ст. – насамперед Володимир Антонович та його послідовники. Саме він одним із перших розглянув постать Дорошенка не як другорядну фігуру в польсько-московських змаганнях, а як самостійного державника, який прагнув витворити самостійну державу. Його характеристика гетьмана лаконічна, але надзвичайно промовиста: Дорошенко, за словами Володимира Антоновича, «щиро дбав про добро рідного краю», і не дрібний егоїзм, а турбота про Батьківщину керувала ним [3, с. 166]. Ця оцінка, що потрапила навіть до сучасного підручника 2025 р. [3, с. 59], задала моральний вимір у вивченні постаті гетьмана, який відтоді неможливо ігнорувати.

Михайло Грушевський у своїй фундаментальній «Історії України-Руси» розглядав Дорошенка крізь призму безперервного українського державотворчого процесу. Для Грушевського гетьман – це трагічна постать, яка прагнула здійснити неможливе: зберегти єдину козацьку державу в умовах постійного тиску з боку могутніх сусідів. Грушевський підкреслював, що зовнішньополітичні рішення Дорошенка – зокрема орієнтація на Туреччину – диктувалися реальною відсутністю інших рівноцінних варіантів, а не зрадою національних інтересів [4]. Ця концепція стала відправним пунктом для багатьох наступних досліджень.

Принципово інший образ Дорошенка сформувала радянська історіографія, яка панувала впродовж більшої частини XX ст. Концепція «возз'єднання» України з Росією, що була наріжним каменем радянської ідеологічної картини минулого, не залишала місця для позитивного зображення гетьмана, котрий орієнтувався на Туреччину і воював проти Московщини. Радянські автори зображували Дорошенка «зрадником», «агентом султана», «феодалом, що виступав проти трудового народу» [7, с. 150]. Ця ідеологічно зумовлена деформація образу суттєво вплинула на масову свідомість і шкільну освіту, і подолати її вплив вдалося лише після відновлення незалежності України. Докорінний перелом у вивченні Дорошенка настав після 1991 р. Деідеологізація науки відкрила можливість для об'єктивного дослідження козацької доби, і цією можливістю незабаром скористалися провідні вітчизняні фахівці. Вершиною сучасної української дорошенкознавчої традиції стала монографія Валерія Смолія та Валерія Степанкова «Петро Дорошенко: Політична біографія» (2011) – перша в українській науці повна наукова біографія гетьмана [5]. Базуючись на широкому колі першоджерел із українських, польських та частково турецьких архівів, автори відтворили цілісний портрет гетьмана – людини, якій дісталася роль вождя в один із найтрагічніших моментів в історії України. Професори Смолій і Степанков показали, що союз Дорошенка з Туреччиною не був зрадою, а вимушеним стратегічним кроком в умовах, коли Польща і Московщина вже наперед визначили долю Гетьманщини.

Поряд із монографією Валерія Смолія і Валерія Степанкова важливу роль у реабілітації образу Дорошенка відіграли праці Наталі Яковенко. У своєму «Нарисі історії середньовічної та ранньомодерної України» вона вписала діяльність гетьмана в широкий контекст українського раннього модерну, підкресливши складність цивілізаційного вибору, перед яким стояла козацька еліта доби Руїни [10, с. 55]. Науковиця звертала увагу на те, що категорії «зрада» чи «патріотизм» погано застосовуються до реалій XVII ст., де державної нації в сучасному розумінні ще не існувало, а вибір зовнішнього

патрона диктувався насамперед прагматичними міркуваннями. Ця методологічна позиція особливо цінна в контексті вивчення шкільного курсу «історії України», оскільки вона вчить учнів уникати анахронізмів у судженнях про минуле.

Юрій Мицик зробив значний внесок у розширення джерельної бази дослідження козацьких гетьманів загалом і Дорошенка зокрема. Його численні публікації документів та наукові студії дозволили ввести в обіг матеріали, що раніше або зовсім були невідомі, або залишалися лише в рукописному стані [8]. Завдяки цій роботі деякі конкретні аспекти дипломатичної та адміністративної діяльності Дорошенка стало можливим відтворити значно точніше, ніж раніше. Варто також відзначити, що в сучасній вітчизняній науці сформувалося кілька продуктивних напрямків дорошенкознавчих досліджень. Перший – політико-біографічний, представлений передусім монографією професорів Смолія і Степанкова. Другий – дослідження зовнішньополітичного курсу гетьмана в контексті міжнародних відносин доби, де провідні позиції займають роботи, присвячені українсько-турецьким та українсько-польським відносинам [12, с. 200]. Третій – соціально-економічна та адміністративна проблематика, пов'язана з управлінням Правобережжям за часів Дорошенка [14, с. 155; 24, с. 115]. Четвертий – регіональний вимір: вивчення постаті Дорошенка крізь призму подій на конкретних територіях, де відбувалися вирішальні битви і переговори його доби [27, с. 220].

Суттєвим здобутком сучасної вітчизняної науки є також розробка питань формування козацької державної ідеології і правосвідомості, в які вписується постать Дорошенка як одного з яскравих репрезентантів козацького державницького мислення [28, с. 15]. Ця проблематика безпосередньо пов'язана з формуванням громадянської ідентичності учнів і тому має виразний методичний потенціал. Загалом можна стверджувати, що вітчизняна історіографія пройшла значний шлях у переосмисленні постаті Петра Дорошенка. Від перших наукових осмислень XIX ст. через ідеологічні деформації радянської доби до об'єктивних, науково виважених досліджень

сучасності – ця еволюція відображає не лише зміну ідеологічних і методологічних парадигм, а й поступове визрівання національної наукової зрілості. Підсумком цього процесу стало формування переконливого образу гетьмана Дорошенка як трагічної та водночас видатної постаті української державності.

Аналіз вітчизняної історіографії засвідчує: наукова база для методичного опрацювання постаті Петра Дорошенка у шкільному курсі є потужною та різноманітною. Сучасні дослідники запропонували об'єктивні та багатовимірні оцінки, що можуть стати основою для розробки методичних підходів, адекватних вимогам НУШ. Вітчизняна дорошенкознавча традиція охоплює кілька якісно різних етапів: науково-документальний (XIX – поч. XX ст.), радянський (з ідеологічними деформаціями) та сучасний (деідеологізований, об'єктивний). Ключовими авторами, що сформували сучасне розуміння постаті гетьмана, є В. Смолій, В. Степанков, Н. Яковенко, Ю. Мицик та інші. Їхні праці забезпечують надійну наукову основу для методичного осмислення теми.

1.2. Дослідження діяльності Петра Дорошенка у зарубіжній історіографії

Зарубіжна історіографія постаті Петра Дорошенка є різноманітною і включає польську, турецьку, західноєвропейську та діаспорну українську наукові традиції. Кожна з них формувала власний образ гетьмана, відображаючи специфіку національних наукових традицій, ідеологічних пріоритетів і доступних джерел. Саме порівняння цих образів є надзвичайно цінним методичним матеріалом для шкільного навчання, адже воно наочно демонструє учням, що оцінка однієї й тієї самої людини може кардинально різнитися залежно від точки зору спостерігача.

Польська наукова традиція була однією з перших, хто звернувся до постаті Дорошенка, – і це цілком зрозуміло, адже саме Річ Посполита була головним опонентом гетьмана у боротьбі за Правобережжя. Польські хроністи XVII ст. – зокрема Веспасіан Коховський – змальовували Дорошенка як

небезпечного ворога, лідера козацького повстання проти законного польського сюзерена [15, с. 100]. Цей образ – ворога Польщі, що спирався на «невірних» турків, – визначав польське сприйняття гетьмана протягом тривалого часу. Проте в сучасній польській медієвістиці та ранньомодерній історіографії ситуація суттєво змінилася. Дослідники, як-от Ян Перденія у монографії «Hetman Piotr Doroszenko a Polska», підходять до постаті гетьмана значно більш збалансовано, намагаючись зрозуміти логіку козацької дипломатії і не зводячи Дорошенка до образу «ворога» [17, с. 75]. Польська сучасна наука розглядає його як учасника складної дипломатичної гри, що визначила долю Центрально-Східної Європи у другій половині XVII ст.

Турецька і ширше – османська історіографічна традиція – зберегла унікальні відомості про відносини між Гетьманщиною та Портою. Архіви Топкапи і стамбульські дипломатичні документи містять матеріали про переговори щодо умов протекторату, про направлення турецьких військ на допомогу Дорошенкові та про реакцію Константинополя на поступку гетьманом влади московській стороні [18, с. 85]. З точки зору турецьких дипломатичних документів, Дорошенко поставав передусім як васал – один із кількох «гетьманів» прикордонних земель, що просили заступництва Османської імперії. Ця перспектива, хоча й суттєво відрізняється від того, як сам гетьман сприймав своє становище, є важливою для розуміння реального змісту союзу між Гетьманщиною та Туреччиною.

Серед західноєвропейських і англомовних досліджень особливе значення мають праці Ореста Субтельного, українського емігрантського вченого, чия книга «Україна: Історія», написана в Канаді й перекладена українською в 1993 р., стала першим масштабним академічним оглядом української минувшини для широкої читацької аудиторії [9, с. 14]. Учений оцінював Дорошенка як людину трагічного вибору – державника, чиї справжні наміри так і не змогли реалізуватися через нерозуміння з боку сучасників та перевагу ворожих сил. Його виклад поєднував науковість із живою образністю, що зробило книгу цінним ресурсом не лише для науковців, а й для методистів і вчителів.

Значний внесок у зарубіжне дорошенкознавство зробив також Дмитро Іванович Дорошенко – видатний представник діаспорної української наукової традиції, непрямий носій знаменитого прізвища. У своїй «Історії України», написаній в еміграції, Д. Дорошенко подав Петра Дорошенка як справжнього державника і патріота, що пожертвував особистим благополуччям заради ідеалу козацької державності [13, с. 14]. Ця оцінка, продиктована щирим патріотичним почуттям, стала важливим орієнтиром для пізніших реабілітаційних досліджень. Загалом емігрантська українська наука – представлена такими іменами, як Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин та інші, – систематично відстоювала значення Дорошенка як видатної постаті, у той час як радянська наука послідовно заперечувала цей образ [21, с. 250; 29].

Важливою складовою зарубіжної дослідницької картини є студії з міжнародних відносин, що розглядають Дорошенка як учасника великої дипломатичної гри XVII ст. Даріуш Колодзейчик у монографії про османсько-польські дипломатичні відносини аналізує місце Гетьманщини в системі тогочасних союзів і протиборств, показуючи, що звернення Дорошенка до турецького султана було типовим прийомом дипломатії малих держав Центральної Європи – достатньо згадати молдавсько-турецькі або трансільвансько-турецькі відносини тієї самої доби [18, с. 96]. Пострадянська білоруська та молдавська наукова традиція, хоча й не має спеціальних монографій про Дорошенка, містить важливі дотичні матеріали. Зважаючи на географічну близькість цих земель до Правобережжя, архіви Мінська та Кишинева зберігають документи про перебіг воєнних кампаній та дипломатичних переговорів, у яких брала участь Гетьманщина часів Дорошенка [20]. Ці матеріали доповнюють загальну картину воєнно-політичних подій і дозволяють побачити постать гетьмана очима ще одних безпосередніх сусідів.

Загальний погляд на зарубіжну дорошенкознавчу традицію дозволяє зробити кілька важливих спостережень. По-перше, всі зарубіжні історіографічні традиції тією чи іншою мірою зміщують акценти в оцінці

гетьмана порівняно з вітчизняною: польська підкреслює його роль як воєнного опонента, турецька – як васала, західноєвропейська – як трагічного державника. По-друге, попри різні акценти, всі сучасні дослідження погоджуються в тому, що Дорошенко діяв раціонально і в інтересах Війська Запорізького – хоча розуміли ці інтереси по-різному. По-третє, поєднання вітчизняних та зарубіжних оцінок дає значно повніший і об'єктивніший образ гетьмана, ніж будь-яка з них окремо. Для шкільного навчання це означає неоціненний методичний ресурс: зіставляючи різні історіографічні погляди, учні розвивають навички критичного мислення і вчаться розуміти умовність будь-якої «єдино правильної» оцінки.

Зарубіжна історіографія постаті Петра Дорошенка є різноманітною і включає польську, турецьку, західноєвропейську та діаспорну українську традиції. Кожна з них формувала власний образ гетьмана, відображаючи специфіку національних наукових і дипломатичних позицій. Залучення різноманітних історіографічних традицій до шкільного вивчення є важливим засобом розвитку історичного мислення та критичних компетентностей учнів.

1.3. Джерельна база дослідження постаті Петра Дорошенка, її структура та інформативний потенціал

Будь-яке наукове дослідження історичної постаті базується на широкій та різноманітній джерельній базі. Для вивчення Петра Дорошенка – людини, що залишила по собі сліди в архівах кількох держав і в пам'яті сучасників від Варшави до Стамбула і від Запорозької Січі до Москви – джерельна база є особливо багатою. За родовою класифікацією ці джерела поділяються на документальні (актові) матеріали, наративні (оповідальні) джерела, епістолярну спадщину, матеріальні й іконографічні пам'ятки. Кожна з цих груп несе свою специфічну інформацію і вимагає відповідних методів опрацювання.

Найчисленнішу та найрізноманітнішу групу складають документальні матеріали. До них передусім відносяться офіційні акти та договори, укладені Дорошенком або від його імені: гетьманські універсали, Журавневська угода з

Польщею (1676), договір з Османською імперією (1669), переговорна документація з Москвою [5]. Ці першоджерела є незамінними для розуміння зовнішньополітичного курсу гетьмана і його еволюції. Вони зберігаються переважно в архівах Польщі (Варшавський архів головного актів давніх), Туреччини (Архів Топкапи), а також частково в Центральному державному історичному архіві України у Києві [19, с. 84].

Особливу цінність серед документальних джерел становлять матеріали Генеральної Військової Канцелярії Гетьманщини: реєстри, ордери, відписки – увесь «паперовий слід» повсякденного управління козацькою державою [6]. Саме через ці документи можна побачити Дорошенка не лише як дипломата і воєначальника, а й як адміністратора, що дбав про функціонування системи управління на підконтрольних землях. Реєстри козацьких полків, що зберігаються в різних архівних зібраннях, відображають реальну воєнну базу гетьмана і дозволяють судити про масштаби його адміністративного контролю. Найбільш живими та безпосередніми першоджерелами є наративні тексти, насамперед козацькі літописи. Літопис Самовидця – написаний очевидцем і безпосереднім учасником подій – є вкрай цінним, оскільки фіксує события доби Руїни зсередини, з позиції людини, яка бачила Дорошенка в дії [6, с. 55]. Автор не приховує власного емоційного ставлення до подій, і ця суб'єктивність є не недоліком, а особливою якістю джерела: вона відображає живе сприйняття доби. Літопис Самійла Величка, укладений дещо пізніше і в значній мірі компілятивний, зберіг ряд документів та оповідань, що в оригіналі не дійшли до нас, – зокрема окремі листи та звернення Дорошенка, які є безцінними для розуміння його промов і позиції [22, с. 361].

Важливою складовою наративних джерел є свідчення іноземних дипломатів, мандрівників та офіційних представників: польські щоденники і «діарюші», турецькі хроніки і реляції пашів, московські «посольські книги» з донесеннями агентів і дипломатів [15, с. 328]. Ці матеріали дозволяють побачити Дорошенка очима зовнішніх спостерігачів, що нерідко фіксували деталі, яких не помічали або свідомо замовчували козацькі автори. Зіставлення

внутрішньоукраїнської та зовнішньої перспективи – сам по собі цінний методичний прийом, що формує в учнів критичне ставлення до джерел.

Епістолярна спадщина Дорошенка – його листи до польських воєвод, московських бояр, запорозьких старшин, турецьких пашів – є одними з найбільш безпосередніх документів, що відображають особистісний вимір гетьмана. Через листування простежується еволюція його позицій, наростання розчарування у союзниках та поступове визрівання рішення скласти гетьманські повноваження [5]. Частина листів опублікована у збірниках документів, частина зберігається в рукописному стані в архівах Польщі, Туреччини та України. Для шкільного навчання адаптовані уривки з листів є надзвичайно ефективним матеріалом – вони «оживлюють» постать гетьмана та змушують учнів думати про реальних людей, які приймали доленосні рішення. Не менш важливими є іконографічні та картографічні джерела. Портрети Дорошенка, попри їхню обмежену кількість і пізнє походження більшості з них, дозволяють уявити зовнішній вигляд і поставу государника. Мапи Правобережної Гетьманщини XVII ст. надають просторовий контекст воєнних та дипломатичних подій, що є важливим для унаочнення теми у свідомості учнів. Без карти важко зрозуміти, чому саме Чигирин був гетьманською столицею, а не якесь інше місто, і чому саме Поділля стало ключовим полем битви між польськими й козацькими силами.

Серед опублікованих збірників документів особливе значення для вивчення Дорошенка мають видання серії «Джерела з історії Середньовічної та ранньомодерної України» (НАН України), матеріали видавничої серії Інституту історії України, а також збірники документів із польських архівів [11, с. 101]. Частина документів вперше вийшла в науковий обіг завдяки копіткій праці архівістів і дослідників – зокрема Ю. Мицика – у 1990–2000-х рр. [8]. Для педагогів, що викладають предмети громадянської та історичної освітньої галузі, ці видання є практично незамінними: вони дозволяють дібрати автентичні фрагменти першоджерел, що безпосередньо стосуються теми уроку.

Загальна оцінка джерельної бази свідчить про її достатню репрезентативність для відтворення основних аспектів постаті Дорошенка. Водночас слід зазначити певну нерівномірність: зовнішньополітичний і воєнний виміри забезпечені джерелами значно краще, ніж внутрішньо адміністративний або особистісно-психологічний. Для методики навчання історії принципово важливим є те, що значна частина джерел опублікована, а окремі – навіть адаптовані до потреб освітнього процесу, що робить їх придатними для безпосередньої роботи на уроці.

Джерельна база охоплює документальні акти і універсали, наративні джерела – козацькі літописи та свідчення іноземців, – епістолярну спадщину та іконографічні матеріали. Для потреб шкільного навчання особливо цінними є опубліковані і частково адаптовані фрагменти першоджерел, що дозволяють залучати учнів до безпосередньої роботи з історичним документом.

Особливо важливою для методичного осмислення постаті Дорошенка є порівняльна цінність джерел різного походження. Якщо козацькі літописи і гетьманські універсали відображають “внутрішній погляд” на події та їхгі мотиви, то польські та московські дипломатичні документи пропонують картину зовнішнього сприйняття, нерідко суттєво відмінну. Саме у цій розбіжності між внутрішнім і зовнішнім поглядами криється один із найцінніших методичних ресурсів теми: учні отримують можливість наочно побачити, як одна і та сама людина сприймається по-різному залежно від точки зору спостерігача, і зробити з цього висновок про природу будь-якого історичного джерела як суб’єктивного свідчення, а не об’єктивної істини.

Слід також відзначити потенціал матеріальних і меморіальних джерел, що часто залишаються поза увагою при методичному плануванні теми. Козацькі укріплення, залишки замків і монастирів, пов’язаних з добою Дорошенка, нумізматичні матеріали — все це складає матеріальний пласт історичної пам’яті, доступний для унаочнення під час екскурсій та краєзнавчих досліджень. Пам’ятники і меморіальні дошки, встановлені на честь гетьмана в сучасній Україні, є свідченнями того, як суспільство осмислює його спадщину,

і самі по собі є цікавими об’єктами для критичного аналізу: чому ця людина заслужила на увічнення пам’яті, коли і за яких обставин це відбулося, і що це каже нам про суспільство, яке ухвалило таке рішення.

Таким чином, джерельна база дослідження постаті Петра Дорошенка є не лише науково репрезентативною, а й методично різноманітною: вона охоплює матеріали різного типу, походження і ступеня складності, що дозволяє адаптувати роботу з першоджерелами до різних рівнів підготовленості учнів і різних завдань конкретного уроку. Вдумливе і системне використання цього ресурсного потенціалу є необхідною умовою формування повноцінного, наукового і водночас педагогічно ефективного образу гетьмана у шкільному курсі історії.

Отже, у першому розділі здійснено комплексний аналіз історіографічної традиції та джерельної бази, що забезпечують наукову основу для вивчення постаті Петра Дорошенка. Узагальнення цього аналізу дозволяє зробити такі висновки. По-перше, вітчизняна історіографія пройшла кілька якісно різних етапів – від перших наукових осмислень XIX ст. через ідеологічно деформовану радянську добу до сучасних об'єктивних досліджень. Праці В. Смолія, В. Степанкова, Н. Яковенко, Ю. Мицика та інших заклали надійний науковий фундамент, забезпечивши всебічний образ гетьмана – людини, яка несла на собі тягар доленосних рішень в умовах однієї з найскладніших епох української історії [5; 10].

Зарубіжна історіографія – польська, турецька, європейська та діаспорна – суттєво розширює це розуміння, пропонуючи погляди на Дорошенка з різних національних та культурних перспектив [17, с. 496; 18, с. 132]. Залучення цих поглядів до шкільного навчання є потужним інструментом розвитку історичного мислення учнів.

Джерельна база вивчення постаті Дорошенка є різноманітною та достатньо репрезентативною: документальні акти, козацькі літописи, листування гетьмана, іконографічні матеріали – усі вони разом дозволяють відтворити багатовимірний образ гетьмана [6; 22].

РОЗДІЛ 2
МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

2.1. Використання методичних прийомів для формування цілісного історичного портрета Петра Дорошенка

Формування цілісного історичного портрета особистості є однією з найскладніших методичних задач у викладанні предметів громадянської та історичної освітньої галузі. Ця складність пояснюється кількома обставинами: учні схильні до спрощення складних мотивів, важко утримувати в пам'яті «живу людину» при надмірно насиченому фактологічному матеріалі, а суперечливість постаті може дезорієнтувати тих, хто звик до однозначних моральних оцінок [2; 30]. Постать Петра Дорошенка є в цьому сенсі ідеальним «лабораторним матеріалом»: вона достатньо документована, щоб спертися на джерела, і водночас достатньо неоднозначна, щоб стимулювати дискусію та формувати критичне мислення.

Методична наука пропонує кілька теоретичних засад для підходу до формування історичного портрета. Перший – принцип історизму: особистість слід розглядати в контексті своєї епохи, не застосовуючи до неї моральних стандартів іншого часу. Цей принцип є особливо важливим у роботі з образом Дорошенка: орієнтація на Туреччину, яка виглядає незрозумілою з сучасної точки зору, була цілком логічною в умовах XVII ст., коли кожна з великих держав розглядала Гетьманщину виключно як об'єкт розподілу сфер впливу [10, с. 88]. Другий – принцип багатофакторності: постать особистості слід аналізувати крізь призму різних чинників – біографічного, соціального, психологічного, контекстуального. Третій – принцип об’єктивності: учні повинні розуміти, що кожне свідчення про особу є суб'єктивним і відображає позицію того, хто його залишив [8].

На цих засадах будується система методичних прийомів, що дозволяють формувати в учнів цілісний образ Петра Дорошенка. Розглянемо основні групи цих прийомів.

Перша група прийомів пов'язана з відтворенням біографічного шляху гетьмана. Прийом «біографічного маршруту» передбачає послідовне відстеження ключових подій і рішень у житті Дорошенка – від ранніх років до добровільної відмови від влади у 1676 р. Важливо при цьому не обмежуватися «зовнішніми» фактами (коли, де, що сталося), а щоразу ставити питання про внутрішній вибір історичного діяча: чому він прийняв саме таке рішення, яким міг бути альтернативний варіант і чому гетьман його відкинув [5].

Наприклад, рішення Дорошенка у 1669 р. прийняти протекторат Османської імперії може бути подане учням у вигляді «моменту вибору»: перед гетьманом стояли кілька варіантів. Орієнтація на Польщу означала визнання умов Гадяцької угоди, які козацька старшина вважала неприйнятними. Орієнтація на Москву – це та ж доля, що спіткала Лівобережжя: поступове обмеження автономії. Орієнтація на Туреччину давала теоретичну можливість зберегти козацьку самоврядність під захистом держави-протектора, що не мала безпосередніх претензій на українські землі [12, с. 71]. Розкладаючи цю дилему перед учнями, вчитель змушує їх мислити категоріями політичних реалій XVII ст., а не сучасними мірками.

Прийом «біографічного маршруту» ефективно реалізується через складання хронологічної «карти рішень» гетьмана – умовно-графічної схеми, де кожна дата супроводжується коротким описом ситуації, переліком альтернатив і поясненням зробленого вибору. Така схема дозволяє здобувачеві освіти побачити внутрішню логіку поведінки Дорошенка як цілісну систему, а не як набір окремих «правильних» чи «неправильних» вчинків.

Загалом робота з історичними документами – листами, універсалами, свідченнями сучасників – є найбільш прямим шляхом до формування «нового» образу історичної особи. Першоджерела мають унікальну здатність: вони не описують людину, а дозволяють її «почути» [6; 22]. Для формування образу Дорошенка особливо продуктивними є кілька типів документів.

По-перше, це гетьманські універсали і листи. В них простежується стиль мислення і мовлення Дорошенка, його аргументація та риторика. Гетьман часто

апелював до «вольностей козацьких», до прав «усієї України», до «єдності всього народу» – ця риторика не просто демагогія, вона відображає реальний образ майбутнього, який гетьман Дорошенко намагався побудувати. Робота з уривками з листів може бути організована у форматі «історичного детектива»: учні отримують кілька фрагментів без підказки про автора і мають визначити, чому ця людина так говорить, що для неї важливо і який образ аудиторії вона конструює своїми словами.

По-друге, це свідчення сучасників – ворогів і союзників Дорошенка. Московські «відписки» воєвод описують його як небезпечного ворога, польські хроніки – як зрадника і «турецького пса», козацькі літописи – по-різному, залежно від політичних симпатій автора [15, с. 333; 6, с. 59]. Зіставлення цих образів є надзвичайно ефективним прийомом для формування критичного мислення: учні бачать, що «Дорошенко» в польському тексті і «Дорошенко» в козацькому тексті – це не одна і та сама людина, хоча мова йде про одного історичного діяча. Це підводить до розуміння сутності історичного джерела.

Практично прийом роботи з документами реалізується через кілька форматів: «читання з маркуванням» (учні виділяють в тексті факти, оцінки та питання, що виникають), «судова зала» (джерело розглядається як «свідок» в умовній справі), «перехресне опитування» (клас формулює запитання до автора документа і намагається відповісти на них, спираючись на відомі відомості про історичний контекст) [2].

У контексті реалізації концепції Нової української школи актуальними й ефективними є рольові вправи і історичні симуляції, що стають для педагога інструментом «вживання» у постать історичної особи. Для Петра Дорошенка цей прийом є особливо доречним через виражену драматичну напруженість його біографії [9]. Можна запропонувати кілька конкретних форматів.

«Рада старшин 1669 р.» – рольова гра, в якій клас ділиться на кілька груп, які представляють різні політичні фракції козацького суспільства: прихильників Польщі, прихильників Москви, прихильників самостійного курсу. Кожна група захищає свою позицію щодо питання зовнішнього протекторату. Завдання

гетьмана (якого грає учень або сам учитель) – вислухати всі позиції і прийняти обґрунтоване рішення. Цей формат дозволяє учням зрозуміти, що гетьман Дорошенко приймав рішення не в умовах очевидного «правильного вибору», а в умовах конкурентного тиску кількох частково обґрунтованих позицій [12].

«Листівка від гетьмана» – творче завдання, в якому учень від першої особи складає звернення Дорошенка до козацьких полків у критичний момент – наприклад, після Бучацького договору 1672 р. або напередодні здачі Чигирина. Це завдання вимагає від учня не лише знання фактів, але й здатності до емпатії: треба відчути становище людини, що бачить, як рухнує справа всього її життя, і при цьому не капітулює перед обставинами.

Формат «Засідання думи» або «Історичне ток-шоу» дозволяє учням «запросити» Дорошенка разом з іншими постатями доби – Іваном Самойловичем, Михайлом Ханенком, польськими і московськими дипломатами – і провести між ними симульований діалог. Учні самі готують «вступні слова» кожного персонажа, ставлять один одному запитання, сперечаються. У такому форматі образ Дорошенка формується не через пасивне сприйняття, а через активне конструювання [2; 30, с. 116].

Не менш важливим є прийоми використання візуальних матеріалів. Візуальні матеріали – портрети, гравюри, карти, схеми – відіграють особливу роль у формуванні історичного образу. Вони звертаються до іншого каналу сприйняття, ніж текст, і дозволяють унаочнити абстрактний образ в конкретний просторово-часовий контекст.

Портрет гетьмана – хоча оригінальних прижиттєвих зображень Дорошенка збереглося обмаль – є точкою відліку для «зустрічі» учнів з реальною людиною. Навіть пізніша гравюра, що зображує гетьмана з регаліями влади, ставить перед учнями запитання: яким Дорошенко хотів виглядати? Які символи влади він вибирав і чому? Як співвідноситься цей представницький образ із трагедією фінальних років?

Використання карто-схеми Правобережної Гетьманщини з позначенням кордонів, що змінювалися впродовж 1665–1676 рр., є особливо ефективним

методом [14; 27]. Здобувачі освіти можуть наочно відслідкувати, як від широкого претензійного простору «від Карпат до Путивля», про який мріяв гетьман, поступово залишився лише анклав навколо Чигирина. Робота з картою може здійснюватися у форматі «стрічки часу на карті»: учні самостійно або колективно наносять на контурну карту кордони гетьманської влади в різні роки, простежуючи їхню динаміку.

Серед художніх візуальних матеріалів особливий інтерес представляють гравюри та ілюстрації козацьких рукописів, що зображують побут і церемоніал гетьманського двору, облогу Чигирина, козацькі походи. Ці зображення дозволяють відійти від абстрактної «політичної історії» і наблизитися до повсякденного виміру доби, у якому жив і діяв Дорошенко [22, с. 297].

Порівняння є одним із базових історичних методів і водночас надзвичайно ефективним дидактичним прийомом. Для формування образу Дорошенка особливо продуктивні три типи порівнянь. Перше – порівняння з іншими гетьманами доби Руїни: Юрієм Хмельницьким, Іваном Брюховецьким, Дем'яном Многогрішним. Кожен із них у певний момент стояв перед схожим вибором, але обирав по-різному і з різними наслідками [7. с, 450]. Порівняльна характеристика цих постатей дає учням можливість побачити Дорошенка не як унікальне виключення, а як учасника загальної трагедії національного державотворення.

Друге – порівняння оцінок сучасниками і нащадками. Людина, яку польські хроністи XVII ст. називали «зрадником», а сучасна українська наука характеризує як «видатного державника» [5; 17] – це один і той самий Дорошенко. Усвідомлення цього протиріччя є важливим кроком у формуванні історичного мислення: здобувачі освіти розуміють, що оцінка особи залежить від точки зору, від ціннісних пріоритетів і від історичної дистанції.

Третє – порівняння з персонажами з інших національних історій, що перебували в подібних ситуаціях вибору між великими державами. Це порівняння виводить тему за межі суто українського контексту і дозволяє учням бачити в Дорошенкові не лише українського гетьмана, а й людину, чия

доля відображає загальнолюдський досвід політичного лідерства в умовах несвободи. Цей компаративний горизонт є важливим для формування ширшого історичного кругозору.

Особливо дієвим у формуванні образу Дорошенка є прийом, що передбачає розгляд риторики і аргументації гетьмана в листах та зверненнях. Гетьман Дорошенко був непересічним ритором: його послання відрізняються чіткістю позиції, апеляцією до традиції, до «вольностей», до «цілості батьківщини». Через аналіз аргументів гетьмана учні наближаються до розуміння не лише його зовнішньополітичного курсу, але й системи його цінностей та пріоритетів [5; 6].

Теоретико-методологічні засади формування історичного портрета Петра Дорошенка в умовах НУШ знайшли відображення й у власній науковій публікації автора роботи. У тезах «Методичний аспект формування історичного портрета Петра Дорошенка на уроках історії України в умовах Нової української школи» обґрунтовано, що осмислення постаті гетьмана має здійснюватися через поєднання роботи з історичними джерелами, проблемного навчання та інтерактивних методів – зокрема моделювання історичних ситуацій і рольових ігор. Окремо наголошено на суперечності між необхідністю формування самостійного судження учнів і традиційною практикою подання готових оцінок, що залишається однією з ключових методичних проблем у викладанні теми.

Практично цей прийом реалізується через розподіл риторики: учні отримують уривок із звернення Дорошенка і мають: виявити головний аргумент, визначити, до кого звертається гетьман і чого він від них очікує, оцінити логіку аргументу і спробувати сформулювати можливі контраргументи. Такий формат розвиває не лише історичне мислення, але й компетентність критичного аналізу тексту. Не менш важливим є порівняння риторики Дорошенка в листах до різних адресатів: коли він писав до козацьких полків, до польського короля і до турецького султана, гетьман використовував зовсім різні аргументи і апелював до різних цінностей. Ця «риторична

гнучкість» є характеристикою досвідченого дипломата – і водночас відкриває перед учнями питання про справжні переконання людини, яка вміло застосовувала мову до аудиторії [15, с. 326].

Не менш важливим є розвиток історичної емпатії , яка означає здатність зрозуміти образ мислення, мотиви та цінності людей минулого – є одним із ключових у сучасній методиці навчання історії [2]. Для формування історичного портрета гетьмана Дорошенка цей прийом є особливо доречним: без спроби зрозуміти внутрішній світ державника його рішення залишаються незрозумілими або здаються нелогічними.

Реалізація принципу історичної емпатії вимагає від учителя насамперед відмови від суб'єктивної позиції – від звички ставити учням запитання типу «чи правильно вчинив Дорошенко?» на користь запитань типу «чому Дорошенко вважав, що цей вчинок є правильним?». Формулювання запитань – не дрібна деталь, а принципова настанова: перше запитання закриває обговорення (учні відповідають «правильно» або «неправильно» і чекають підтвердження, тобто відбувається репродуктивне відтворення вивченого матеріалу), друге відкриває процес дослідження [10].

Конкретним форматом реалізації історичної емпатії є написання «щоденника гетьмана» – вправа, в якій учні від першої особи записують «роздуми» Дорошенка в критичний момент. Наприклад: «15 вересня 1676 року. Завтра я маю скласти бунчук. Чого я досягнув і що залишається після мене?» Ця вправа вимагає від учня одночасно знання фактів (що сталося до цієї дати), розуміння контексту (чому ситуація склалася саме так) і здатності до наративної реконструкції від першої особи.

2.2. Практичне впровадження та ефективність методичних підходів у процесі навчання історії

Теоретичне обґрунтування методичних прийомів набуває реальної цінності лише тоді, коли воно перевіряється практикою – в реальному класі, з реальними учнями, в умовах реального уроку з усіма його обмеженнями.

Насамперед слід визначити загальну логіку побудови навчального блоку, присвяченого Дорошенку. Оптимально – якщо тема охоплює щонайменше два уроки, що дозволяє рухатися від «фактологічного ядра» до «аналітично-оцінного» рівня. Перший урок будується за схемою «Хто такий Дорошенко і що він зробив» і забезпечує учнів теоретичною складовою. Другий урок відповідає на питання «Яким він був і чому він так діяв» – і саме тут реалізуються методи формування цілісного образу особистості [29; 30, с. 411]. Якщо тема стиснена до одного уроку, вчитель мусить обирати: або дати повний фактологічний огляд з мінімумом аналізу, або свідомо скоротити фактологію заради якісного занурення в особистісний вимір. Передовий педагогічний досвід засвідчує, що для формування глибокого і стійкого враження – того, що учень запам'ятає через кілька років – другий підхід є ефективнішим, хоча він і вимагає більш сміливого педагогічного рішення.

Урок, що має на меті формування історичного портрета Дорошенка, може мати таку структуру. Вступна частина (7–10 хв.) – «зустріч» з гетьманом: учитель показує портрет, зачитує короткий уривок із листа або звернення Дорошенка, ставить проблемне або ж риторичне запитання, що залишається без відповіді до кінця уроку. Наприклад: «Людина, яку поляки вважали зрадником, москвичі – ворогом, а деякі козаки – зрадником теж, прожила своє довге після-гетьманське життя в Росії і була похована з пошаною. Хто ж такий Петро Дорошенко насправді?»

Основна частина (25–30 хв.) ділиться на два блоки: спочатку «фактологічний стрижень» (біографічний маршрут, хронологія, карта – 12–15 хв.), потім «аналітичний блок» – робота в групах із першоджерелами або

рольова вправа (12–15 хв.). Заключна частина (5–7 хв.) – повернення до риторичного запитання з початку уроку, коротка дискусія і рефлексія. Такий урок не дає «правильної відповіді» на запитання про Дорошенка – і саме в цьому його методична цінність. Учні виходять не з готовим шаблоном, а зі здатністю самостійно міркувати про складну особистість у складних обставинах. Саме такий освітній результат відповідає компетентнісній орієнтації НУШ [41].

Групова форма роботи є базовою для більшості аналітичних і рольових завдань при вивченні постаті Дорошенка. Оптимальний розмір групи – 3–4 особи, що забезпечує участь кожного і водночас різноманітність поглядів. Групи можуть формуватися за принципом зацікавленості: кожна група отримує матеріал про Дорошенка з іншої точки зору (польська, козацька, московська, сучасна українська) і потім представляє свій «образ» класу. Така форма організації навчання унаочнює принцип множинності історичних перспектив [42; 55].

Індивідуальна форма організації навчання є найбільш відповідною для завдань, що потребують особистісного осмислення: «щоденник гетьмана», «лист до нащадків від імені Дорошенка», есе-роздум «Чи мав рацію гетьман?». Ці завдання можна задавати як домашні або як підсумкові письмові роботи після проходження теми [44]. Особливим форматом є «метод Jigsaw» (так звана «мозаїка»): клас ділиться на базові групи, в яких кожен учень є «спеціалістом» з певного аспекту биографії Дорошенка. Потім «спеціалісти» одного профілю з різних груп об'єднуються для поглибленої роботи, після чого повертаються у базові групи і навчають одне одного. Цей формат дозволяє охопити набагато більший масив матеріалу, ніж традиційний урок, при цьому забезпечуючи активну участь кожного учня.

Однією з найбільш комплексних технологій навчання, які покликані сформувати в свідомості учнів образ Дорошенка, є навчальний проєкт. Проєкт може охоплювати кілька тижнів навчання і реалізовуватися паралельно з вивченням інших тем курсу. Серед можливих тем: «Гетьман Дорошенко: герой

чи зрадник?», «Чому козаки не підтримали Дорошенка?», «Як два гетьмани ділили Україну», «Руїна: трагедія держави і особистості» [38; 27].

У рамках проєкту здобувачі освіти можуть виступати в різних ролях: дослідники (шукають і опрацьовують матеріали), «адвокати» і «прокурори» (готують аргументи на захист і проти Дорошенка), журналісти (пишуть статтю або знімають міні-фільм від імені сучасника подій або сучасного журналіста), картографи (складають власні карти і схеми). Результатом проєкту може бути «справа гетьмана» – папка матеріалів, що включає документи, аргументи, карти та підсумковий висновок групи.

Передовий педагогічний досвід упровадження проєктних технологій до вивчення Дорошенка показує, що найбільш стійкий навчальний ефект досягається саме в тих класах, де учні мали можливість особисто «захищати» або «критикувати» гетьмана перед класом. Публічний захист позиції, підкріпленні аргументами і джерелами, формує не лише знання про конкретну історичну особу, але й загальне вміння аргументованого мовлення – компетентність, що є цінністю далеко за межами уроку історії.

Формування образу Дорошенка не обмежується рамками уроку. Позаурочна і позакласна діяльність відкриває широкі можливості для поглибленого вивчення теми. Екскурсії до музеїв козацької доби і місць, пов'язаних із подіями гетьманства Дорошенка – зокрема до Чигирина і Чигиринського музею, до Батуринського заповідника – дають учням можливість доторкнутися до матеріального виміру історичної епохи. Реальне відчуття простору, в якому діяв гетьман, є важливим чинником глибинного запам'ятовування [27].

Перегляд документальних фільмів та історичних програм, присвячених добі Руїни, може бути організований як самостійне завдання або як спільний перегляд із наступним обговоренням. При цьому важливо навчити учнів критичного перегляду: документальний фільм – це теж суттєвий дидактичний інструмент, в якому прослідковується певна авторською позицією і обмеженнями, і його слід аналізувати, а не лише споживати.

Організація шкільного «історичного суду» над рішеннями Дорошенка – особливо в рамках предметного тижня або у форматі позакласного заходу – є одним із найефективніших методів позаурочного навчання. У такому заході можуть брати участь здобувачі освіти кількох класів, що дозволяє залучити ширшу аудиторію і водночас поглибити опрацювання теми.

Важливою, але часто недооціненою частиною методичного циклу є оцінювання та рефлексія. Для теми Дорошенка традиційне тестування або відповідь на запитання «назвіть три причини...» є явно недостатнім форматом, орієнтованим на репродукцію вивченого без творчого осмислення: воно перевіряє пам'ять, але не здатність до аналізу, не вміння оцінювати позиції, не готовність захищати аргументовану точку зору [43].

Більш відповідними форматами оцінювання є: есе-роздум на вільну тему (наприклад, «Якби я був радником Дорошенка у 1669 р., що б я запропонував йому?»); структурована дискусія з оцінкою аргументів; «лист до наступного учня» – в якому той, хто пройшов тему, пояснює наступному, хто такий Дорошенко і чому його варто знати; захист «портрету» гетьмана, складеного власноруч, з поясненням зробленого вибору [44].

Рефлексія є не менш важливою: здобувачі освіти мають мати можливість відповісти на запитання «що мене найбільше здивувало в цій темі?», «яке рішення Дорошенка здається мені найважчим для розуміння і чому?», «чи змінилася моя думка про гетьмана в ході вивчення теми і що саме її змінило?». Ці запитання підводять учня до усвідомлення власного процесу пізнання – що є однією з ключових метакогнітивних компетентностей сучасної освіти.

Загалом оцінити ефективність методичних підходів до формування образу Дорошенка можна за кількома критеріями. Перший – глибина розуміння: чи здатний учень після опрацювання теми пояснити рішення гетьмана, не вдаючись до шаблонних оцінок типу «він зрадив» або «він патріот»? Другий – аргументованість: чи може учень підкріпити свою оцінку конкретними фактами і логічними аргументами? Третій – перспективність: чи здатний учень розглянути постать Дорошенка з кількох різних точок зору –

польської, московської, козацької? Четвертий – рефлексивність: чи усвідомлює учень, що його оцінка є однією з можливих і залежить від ціннісної позиції, а не від «об'єктивної істини»? [22; 10]

Спостереження за уроками, де застосовувалися описані методичні прийоми, виявляють кілька стійких закономірностей. По-перше, уроки, побудовані на основі роботи з першоджерелами, дають вищий рівень залученості учнів порівняно з лекційними або пояснювальними формами. По-друге, рольові і симуляційні вправи значно ефективніші для запам'ятовування, ніж переказ тексту підручника: учні, що «ставали» Дорошенком або його опонентами, значно краще відтворюють матеріал через тиждень після уроку. По-третє, формати, що передбачають публічний захист позиції, розвивають не лише історичне мислення, але й рефлексивність – усвідомлення власної аргументації та її меж [9]. Водночас необхідно чесно зафіксувати й обмеження. Не всі описані прийоми методично доцільні для різних типів учнів (залежно від вікових та психо-фізичних особливостей розвитку): для частини класу рольові вправи є стресовими, і відповідна участь у них ймовірно знизить, а не підвищить навчальний ефект. Для учнів із переважно аналітичним стилем мислення ефективною є робота з документами і порівняльні завдання, а не «театральні» формати. Педагог має поєднувати кілька підходів у одному навчальному блоці, щоб забезпечити умови для різних стилів навчання [31].

Практика також показує, що методична ефективність суттєво зростає, коли педагог сам є носієм зацікавленого, неформального ставлення до постаті Дорошенка. Учні надзвичайно добре відчувають, чи є для вчителя гетьман «живою людиною» чи лише темою з підручника. Власна історична захопленість вчителя громадянської та історичної освітньої є найнеформалізованішим, але й найсильнішим методичним прийомом із усіх можливих.

Особливої уваги заслуговує питання про те, як запропоновані методичні підходи корелюють із критеріями навчання, що закладені в концепції НУШ. Формування історичного портрета Дорошенка через описані прийоми

безпосередньо розвиває щонайменше чотири ключових компетентності: «спілкування рідною мовою» (через написання есе, роботу з текстами, дискусії), «критичне мислення» (через аналіз джерел і порівняння перспектив), «соціальну та громадянську» (через осмислення питань вибору, відповідальності та державності), «культурну» (через вписування козацького досвіду у ширший культурно-цивілізаційний контекст) [32].

Методичні прийоми формування образу Дорошенка є не вузькоспеціалізованим інструментом для однієї теми, а частиною ширшої педагогічної системи, спрямованої на розвиток особистості учня як критично мислячого та відповідального громадянина. Саме таке розуміння методики відповідає концепції реформи НУШ і потребам сучасної української освіти.

Разом з ти сучасний освітній простір дедалі активніше залучає цифрові технології до освітнього процесу, і вивчення постаті Петра Дорошенка не є виключенням. Цифровізація відкриває перед вчителями історії цілий арсенал додаткових інструментів, що дозволяють вийти за межі традиційного підручника і забезпечити учням доступ до автентичних першоджерел, оцифрованих карт та інтерактивних освітніх матеріалів.

Одним із найбільш доступних і ефективних цифрових ресурсів є електронні архіви та оцифровані видання. Зокрема, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського надає відкритий доступ до значної частини своїх фондів через електронну бібліотеку, де можна знайти старовинні видання козацьких літописів, документальні збірники та наукові монографії, присвячені добі Руїни. Учитель може підготувати добірку посилань на такі ресурси і запропонувати учням “архівну подорож” — самостійне дослідження, в ході якого вони шукатимуть і опрацьовуватимуть матеріали, пов’язані з постаттю Дорошенка.

Інтерактивні карти є особливо цінним цифровим інструментом для вивчення доби Руїни. Такі платформи, як Google Maps або спеціалізовані історичні картографічні ресурси, дозволяють учням самостійно “подорожувати” теренами Правобережної і Лівобережної Гетьманщини,

знаходити на карті місця ключових подій — Чигирин, Журавно, Бучач, Немирів, — і таким чином осмислювати просторовий контекст біографії гетьмана. Подібна “цифрова екскурсія” значно ефективніше формує спеціальну (предметну) просторову компетентність, ніж статична карта у підручнику.

Відеоресурси – документальні фільми, освітні відео та анімовані історичні нариси – є ще одним важливим складником цифрового навчального середовища. Низка вітчизняних освітніх каналів і медіапроектів пропонують документальні матеріали, присвячені козацькій добі та безпосередньо гетьманству Дорошенка. Використання таких відеоматеріалів у форматі “перевернутого класу” , коли учні переглядають відео вдома, а урок присвячується аналізу та дискусії – дозволяє суттєво збільшити аналітичний складник навчання і скоротити частку пасивного “пояснення” матеріалу.

Цифрові інструменти для організації спільної роботи (Google Docs, Padlet, Mentimeter, онлайн-дошки Miro) відкривають нові можливості для групової роботи з історичними матеріалами. Здобувачі освіти можуть спільно укладати “цифровий портрет” гетьмана, додаючи до спільного документа факти, оцінки і запитання, колективно обговорювати суперечливі аспекти біографії Дорошенка в онлайн-форматі або готувати спільні проєкти-презентації за принципом “Jigsaw”. Такий підхід особливо ефективний у контексті змішаного навчання, що стало нормою для значної частини українських шкіл [26].

Слід, однак, застерегти від поверхневого підходу до цифровізації, коли технологія стає самоціллю, а не засобом глибшого пізнання. Використання цифрових інструментів має бути методично виправданим: кожен ресурс повинен слугувати конкретній педагогічній меті, як-то: формуванню критичного мислення, розвитку навичок роботи з джерелами, збагаченню просторового або часового розуміння теми. Лише тоді цифровізація стає справжнім союзником вчителя історії, а не «рудиментом» без реального змісту.

Окрім усього вищезазначеного, вивчення постаті Петра Дорошенка відкриває широкі можливості для реалізації міжпредметних зв’язків, що є однією з ключових вимог концепції НУШ. Історична постать гетьмана

перетинається з кількома освітніми галузями, і вміле залучення цих перетинів збагачує як вивчення історії, так і суміжних дисциплін.

Зв’язок з українською літературою є найбільш природним. Художнє осмислення доби Руїни і постаті Дорошенка зокрема представлене в цілому ряді творів української літератури. Історичні романи, повісті і поетичні твори, що зверталися до образу трагічного гетьмана, формували колективну пам’ять про нього в суспільній свідомості. Координація між уроками історії і уроки української літератури при вивченні відповідних тем дозволяє учням осмислювати одну й ту саму історичну особу з двох різних перспектив – наукової і художньої, – що надзвичайно збагачує загальний образ.

Зв’язок із географією реалізується через вивчення простору, в якому діяв Дорошенко. Правобережна Гетьманщина, терени Поділля та Волині, Дніпровський кордон між двома гетьманствами – усі ці географічні реалії є не лише фоном для історичних подій, а й активними чинниками, що визначають стратегічні рішення гетьмана. Робота з фізичними та історичними картами у форматі спільного уроку історії і географії дозволяє учням зрозуміти, як рельєф, річкові системи і відстані вплинули на перебіг воєнних кампаній і дипломатичних переговорів доби Руїни.

Зв’язок із предметом “Громадянська освіта” є найбільш важливим з педагогічної точки зору. Питання, яке ставить постать Дорошенка перед учнями, – що значить бути відповідальним лідером в умовах, коли будь-який вибір є трагічним? – це питання, що виходить за межі XVII ст. і стосується базових категорій громадянської відповідальності. Як ухвалюються рішення в умовах неповної інформації і зовнішнього тиску? Яку відповідальність несе лідер перед тими, ким він керує? Де проходить межа між прагматичним пристосуванням і капітуляцією? Ці запитання, актуальні для доби Дорошенка, залишаються актуальними і сьогодні — і саме в цьому їхня педагогічна цінність.

Зв’язок із мистецтвом реалізується через вивчення образотворчого і музичного пласту козацької доби. Козацьке бароко – унікальний український

мистецький феномен, що розквіт у XVII ст., – є культурним контекстом, у якому жив і діяв Дорошенко. Залучення на урок історичних репродукцій, зразків козацького портретного живопису і навіть історичної музики дозволяє учням “відчути” епоху в її цілісності, а не лише як сукупність дат і подій.

Не менш важливим методичним аспектом є диференціація навчання, що означає врахування індивідуальних особливостей учнів при організації навчального процесу. Клас рідко є однорідним: частина учнів виявляла підвищений інтерес до історії і готова до поглибленого аналізу, інша – потребує більш базового рівня засвоєння, ще інша – краще сприймає матеріал шляхом застосування інтерактивних методів.

Для учнів із підвищеним пізнавальним інтересом доцільно пропонувати додаткові завдання дослідницького характеру: самостійне опрацювання наукових статей про Дорошенка, підготовку доповіді з окремого аспекту біографії гетьмана, або ж участь у наукових конкурсах і олімпіадах з історії. Такі учні можуть виступати в ролі “експертів” під час рольових ігор і симуляцій – це не лише поглиблює їхні власні знання, але й збагачує навчання всього класу.

Для здобувачів освіти, яким важко дається абстрактний аналітичний матеріал, доцільно запропонувати конкретні, структуровані завдання з чіткими опорними схемами: заповнення таблиці “рішення Дорошенка і їх наслідки”, роботу за алгоритмом аналізу історичного документа, або ж візуальне оформлення “біографічного маршруту” у вигляді коміксу чи малюнкового ряду. Такі формати зменшують когнітивне навантаження і дозволяють цим учням успішно засвоїти базовий зміст теми. Для здобувачів освіти із творчими здібностями оптимальними є завдання, що поєднують історичний зміст із художнім або літературним виразом: написання оповідання від першої особи, виготовлення плакату або постеру “Гетьман Дорошенко: людина і міф”, створення “історичного коміксу” про ключовий момент біографії гетьмана. Ці формати дозволяють учням проявити свої сильні сторони, одночасно засвоюючи історичний зміст теми через творчу переробку.

Принцип диференціації стосується і форм оцінювання: не всі учні однаково добре виявляють свої знання й розуміння в одному форматі. Есе, усна відповідь, тест, творче завдання, захист проекту – кожен із цих форматів ефективний для певного типу учнів. Педагогу варто пропонувати учням можливість обрати форму звітності самостійно – з кількох рівноцінних варіантів, – що само по собі є важливим елементом суб'єкт-суб'єктного підходу в навчанні.

Контекст включення образу Дорошенка в історичну пам'ять, що означає сукупність уявлень про минуле, що живуть у суспільній свідомості – є не менш важливим виміром вивчення його постаті, ніж суто наукова історіографія. Образ гетьмана в масовій пам'яті українців пройшов складну траєкторію: від регіональної козацької традиції через ідеологічне нівелювання радянської доби до сучасного відродження інтересу в умовах становлення української національної ідентичності.

Школа відіграє ключову роль у формуванні історичної пам'яті: саме через шкільний урок історії більшість громадян вперше і нерідко єдиний раз у своєму житті знайомляться з постаттю Дорошенка. Це накладає на вчителя особливу відповідальність: поданий образ гетьмана залишиться в пам'яті учня на довгі роки і визначатиме його ставлення до цієї людини і до пов'язаних з нею питань української історії.

Завдання шкільної освіти в цьому контексті полягає не в нав'язуванні учням "правильної" оцінки Дорошенка – героя чи зрадника, патріота чи прагматика, – а у формуванні здатності до самостійного, критичного і аргументованого осмислення його постаті. Учень, який вийде з уроку з готовим шаблонним судженням, засвоїв менше, ніж той, хто вийшов з відчуттям складності питання і бажанням дізнатися більше. Саме це відчуття інтелектуальної незавершеності, створення проблемної ситуації, коли питання "відчиняє двері", а не зачиняє їх, є кінцевою метою видатного історичного уроку. Особливої актуальності ця мета набуває у сучасному українському

суспільстві, яке переживає складний процес переосмислення власної історії на тлі збройного конфлікту і боротьби за національну ідентичність. У цьому контексті постать Дорошенка – людини, що в умовах нерівного протиборства великих держав намагалася відстояти право козацького народу на самовизначення – набуває нового, символічного виміру. Вивчаючи Дорошенка, сучасні українські учні вивчають не лише XVII ст., а й значно ширші питання: про природу державності, про ціну незалежності і про моральні виміри політичного вибору в умовах зовнішнього тиску.

Меморіальний вимір теми – зокрема питання про топоніміку і символіку, пов'язані з Дорошенком – також може стати предметом навчальної рефлексії. Вулиці, названі на честь гетьмана, пам'ятні дошки, військові формування і монументи є частиною мовного й символічного простору сучасного міста й держави загалом, і їх аналіз – чому суспільство вирішило вшанувати пам'ять саме цієї людини саме в цей час – є продовженням історичної думки в повсякденному житті.

Отже, аналіз навчальних програм і підручників засвідчує, що постать Петра Дорошенка в сучасній шкільній освіті представлена здебільшого через фактологічний наратив без достатнього розкриття особистісного виміру. Чинна Модельнаа програма 2022 р. формально орієнтована на компетентнісний підхід, однак практичне наповнення уроків нерідко залишається традиційно описовим [30]. Для подолання цього розриву між програмними вимогами і практикою уроку необхідна система методичних прийомів, що включає роботу з першоджерелами, рольові і симуляційні вправи, порівняльний аналіз, використання візуальних матеріалів і метод історичної емпатії. Кожен із цих прийомів розвиває певну складову історичного мислення і водночас формує у свідомості учня «живий» образ гетьмана.

Практичне впровадження методичних підходів вимагає гнучкості і врахування різних стилів навчання. Найбільш стійкий навчальний ефект досягається при комбінуванні різних форматів – індивідуальних і групових, аналітичних і творчих, урочних і позаурочних. Ефективність роботи з постаттю

Дорошенка підтверджує загальну методичну закономірність: зацікавлення до історичної особи формується не через заучування фактів, а через живу зустріч із нею – через лист, через слово, через особисту позицію [35; 9]. Запропоновані методичні підходи відповідають вимогам концепції Нової української школи і безпосередньо розвивають ключові компетентності учнів. Водночас реалізація повноцінного методичного циклу вимагає готовності педагога виходити за межі підручника і брати на себе роль творця освітнього середовища, де історична особа стає живою і близькою до реального людського досвіду учня.

РОЗДІЛ 3. ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСТАТІ ПЕТРА ДОРОШЕНКА В НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ТА ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Еволюція навчальних програм та нормативного забезпечення вивчення постаті Петра Дорошенка

Вивчення постаті Петра Дорошенка в системі шкільної освіти України пройшло складну траєкторію, яка безпосередньо залежала від змін у державній освітній політиці, еволюції національної історичної науки та розвитку дидактичних підходів. Навчальна програма як основний державний нормативний документ задає жорсткі рамки освітнього процесу: визначає обсяг навчального часу, перелік обов'язкових понять, історичних персоналій, ключових фактів, а також вимоги до очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів.

У перші роки відновлення державної незалежності (перша половина 1990-х рр.) навчальні програми з історії України мали виразно перехідний характер. Головним завданням того часу, яке ставило перед собою Міністерство освіти, була стрімка деідеологізація навчального контенту та подолання російсько-радянського імперського наративу [37, с.125]. Програми тих років різко, майже маятниково, змінили вектор оцінки Петра Дорошенка з «ворожого» на «героїко-патріотичний». Проте з методичної точки зору ці документи все ще тяжіли до радянської традиції енциклопедичного охоплення матеріалу. Учнів зобов'язували запам'ятовувати величезний, іноді надлишковий масив дат, угод (Підгаєцька, Корсунська, Бучацька, Журавнівська) та перебіг військових кампаній. При цьому мінімум навчального часу залишався для аналізу мотивів самого гетьмана, його внутрішнього світу чи трагедії його політичного вибору [37, с. 200].

Програми 2000-х та 2010-х років відображали спроби стандартизації та європеїзації історичної освіти [38, с. 160]. У них постать Петра Дорошенка концептуально закріпилася в межах тематичного розділу, присвяченого добі Руїни (друга половина XVII ст.). Незважаючи на перші декларативні спроби

впровадження елементів критичного мислення, програми цього періоду все ще вимагали від учня переважно репродуктивних, відтворювальних знань. Типові формулювання державних вимог звучали як: «назвати причини укладення угод», «описати хід військових дій», «вказати наслідки прийняття турецького протекторату» [38, с. 280]. Особистість гетьмана, його сумніви, психологічний стан та причини втрати підтримки з боку населення залишалися поза межами обов'язкових результатів навчання. Як зазначають дослідники інноваційних аспектів шкільної освіти, програма змушувала вчителя викладати історію Гетьманщини переважно як історію нескінченних військових походів і зрад, де діячі поставали лише як виконавці сухих політичних схем [49, с. 128]. Кардинальні, системні зміни відбулися з початком реформи Нової української школи, філософія якої передбачає перехід від традиційної знаннєвої до компетентнісної парадигми навчання. Чинна Модельна навчальна програма з курсу «Історія України» для 5–9 класів, затверджена МОН України у 2022 р., відводить постаті Петра Дорошенка місце в тематичному блоці 8 класу (Розділ 4. Козацька держава в другій половині XVII ст.) [39, с. 222].

Аналіз чинної програми виявляє принципово новий методологічний підхід до формулювання очікуваних результатів. Сьогодні від учня не вимагається просте відтворення фактології. Програма конструює результати навчання виключно через діяльнісні дієслова вищих когнітивних рівнів (за таксономією Блума): учень має «розуміти причини і наслідки громадянської війни», «аналізувати зовнішньополітичний курс провідних гетьманів», «оцінювати роль особистості в умовах кризи державності», «визначати вплив геополітичного становища на прийняття рішень» [39, с. 45].

Надзвичайно показово, що в рубриці «Пропоновані види навчальної діяльності» програма 2022 року прямо та наполегливо рекомендує вчителям застосовувати інтерактивні та дослідницькі формати роботи. Серед них для теми, що розглядає діяльність Дорошенка, пропонуються: порівняльна характеристика зовнішньої політики гетьманів доби Руїни, складання «карти політичних рішень» гетьмана, проведення аргументованої дискусії щодо

доцільності його союзу з Османською імперією. Це свідчить про свідому орієнтацію авторів нормативного документа на особистісний, антропоцентричний вимір в осмисленні теми [39, с. 320]. Програма заохочує розглядати історію не як сліпий фатум, а як простір складного, іноді трагічного людського вибору.

Слід також звернути окрему увагу на вивчення постаті гетьмана у старшій школі (10-11 класи). У чинних програмах для профільного рівня історії України передбачається повторення, але на значно вищому аналітичному рівні, матеріалу в рамках тематичних блоків, присвячених тяглості українського державотворення [40]. На цьому етапі програма вимагає від старшокласників здатності до повноцінного історіографічного аналізу: учень повинен вміти самостійно порівнювати оцінки діяльності Петра Дорошенка різними істориками (наприклад, оцінки М. Грушевського, В. Антоновича, В. Смолія) та виявляти залежність цих історичних оцінок від політичного та суспільного контексту конкретної епохи [40, с. 100]. Водночас, глибокий дидактичний аналіз чинних навчальних програм виявляє і серйозні системні суперечності. Найголовніша з них – жорсткий, хронічний дефіцит навчального часу. Кількість годин, відведених на всю об'ємну тему доби Руїни, залишається вкрай обмеженою. Зазвичай на вивчення заплутаної політичної історії Гетьманщини 1660-х – 1680-х років календарно-тематичне планування виділяє 3–4 уроки, з яких безпосередньо діяльності Петра Дорошенка можна присвятити щонайбільше 1–2 уроки [39, с. 235].

Таке хронологічне стиснення неминуче вступає у гострий конфлікт із компетентнісними вимогами програми. Педагог опиняється перед складною методичною дилемою: або побіжно «пробігтися» по ключових датах і договорах, щоб встигнути формально виконати план, або свідомо пожертвувати частиною фактологічного матеріалу заради організації ефективної рольової гри чи дискусії, які формують справжнє розуміння постаті. Дослідження з методики навчання свідчать: в умовах перевантаженості програми вчителі

найчастіше йдуть шляхом найменшого спротиву – обирають екстенсивний шлях, жертвуючи глибиною заради охоплення матеріалу [41, с. 25].

3.2. Історіографічна трансформація та дидактичний апарат образу гетьмана в шкільних підручниках (від радянської доби до НУШ)

Підручник з історії України є не просто транслятором дат і подій, а своєрідним ідеологічним дзеркалом. У ньому відображається державна політика пам'яті, актуальний стан академічної історичної науки та рівень розвитку педагогічної думки, передового педагогічного досвіду [42, с. 50]. Дослідження еволюції образу Петра Дорошенка у шкільних підручниках вимагає ретроспективного підходу, оскільки сучасні методичні проблеми та учнівські стереотипи часто коріняться саме в текстах минулих десятиліть.

У підручниках радянської доби (аж до кінця 1980-х років) історія України не викладалася як повноцінний самостійний предмет. Вона була інкорпорована в курс історії СРСР або викладалася як регіональний додаток – «Історія Української РСР» [43]. Наріжним каменем радянської історичної концепції була непорушна ідеологема про «споконвічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом». Відповідно, будь-який історичний діяч, чия політика йшла врозріз із цим постулатом, підлягав беззастережній демонізації.

Петро Дорошенко став однією з головних жертв такої ідеологічної парадигми. Радянські шкільні підручники, зокрема класичне видання за редакцією О. Касименка [47, с. 87] чи пізніший посібник А. Лихолата [48, с. 95], конструювали різко негативний, абсолютно одновимірний образ гетьмана. Його діяльність розглядалася виключно крізь призму вигаданої класової боротьби та зовнішньополітичної зради. Дорошенка змальовували як «представника реакційної старшини», який «з метою відриву України від Росії» пішов на ганебну змову з Османською імперією [44, с. 23]. Складні геополітичні реалії XVII ст. спрощувалися до примітивної бінарної опозиції. Будь-які згадки про його державницькі мотиви чи прагнення об'єднати береги

Дніпра свідомо вилучалися. Наслідком цього стало формування у кількох поколінь українців викривленого уявлення про гетьмана.

Здобуття Україною незалежності спричинило зміну ідеологічних векторів. У першій половині 1990-х років вчителі використовували перекладені праці авторів діаспори, наприклад, адаптовану для школярів «Історію України» І. Крип'якевича, де Дорошенко поставав у романтичному, суто патріотичному світлі [45, с. 304]. Незабаром з'явилися перші покоління незалежних вітчизняних підручників (авторства Ф. Турченка [50, с. 125], Г. Швидько [51, с. 128] та ін.). У цей час відбулася кардинальна, маятникова зміна оцінок: від тотального засудження література перейшла до беззастережної глорифікації. Підручники стрімко реабілітували постать Дорошенка як незламного борця за соборність України [46, с. 18].

Проте ці підручники 1990-х мали методичний недолік: надмірний академізм і «бронзовіння» героя. Тексти переповнювалися сухим, майже університетським переліком умов Підгаєцького чи Корсунського договорів [47, с. 88]. За нагромадженням фактології втрачалася логіка вчинків живої людини. Здобувач освіти бачив ідеалізованого державника, але не розумів його психології: яким був емоційний стан гетьмана, коли він дізнавався про зраду чергового полковника? Таким чином, змінивши знак «мінус» на «плюс», ранні пострадянські підручники зберегли схематичний підхід до портретування.

Сучасний етап (2020-ті роки) характеризується імплементацією принципів НУШ, де головний акцент переноситься на критичне мислення. Здійснений аналіз чинних підручників для 8 класу демонструє спроби подолати схематизм і розкрити справжню складність постаті.

Підручник О. Гісема та О. Мартинюка (2022 р.) відзначається глибоким структурно-логічним підходом [13, с. 43]. Автори докладно розглядають зовнішні передумови, що змусили Дорошенка шукати османського протекторату, наголошуючи, що цей крок був не забаганкою, а єдиним можливим стратегічним виходом із геополітичного «трикутника смерті». Проте

психологічний вимір трагедії гетьмана після втрати підтримки населення описаний досить сухо [13, с. 168].

Підручник В. Власова, О. Панасюка, О. Бєлоусової (2023 р.) використовує іншу, ефективну стратегію, роблячи ставку на інтеграцію фрагментів історичних літописів прямо в зміст параграфа [52, с. 67]. Це дозволяє епосі «говорити самостійно», хоча й створює ризик перевантаження тексту складним для підлітків матеріалом [52, с. 74]. Підручник І. Щупака (2022 р.), натомість, максимально адаптований до кліпового мислення підлітків, розбиваючи текст на короткі, зручні для читання блоки, які, втім, іноді позбавляють образ Дорошенка драматичної глибини [53, с. 201].

Найбільш рельєфно концепт «трагічного державника» відображено у підручнику Г. Хлібовської та ін. (2025 р.) [33, 202]. Автори відрізняються підвищеною увагою до ціннісного компонента, розкриваючи внутрішні протиріччя Дорошенка та наростаюче відчуття безвиході, що зрештою призвело до добровільного зречення влади [33, с. 206].

Важливим маркером якості тексту є те, як підручники конструюють образ опонентів та союзників гетьмана. Як зазначає академічна історіографія (В. Смолій, В. Степанков), діяльність Дорошенка відбувалася в умовах складної громадянської війни [26]. Старіші підручники часто змальовували його конкурентів (Брюховецького, Многогрішного, Самойловича) як однозначних зрадників або маріонеток Москви чи Варшави, щоб відтінити «світлий» образ Дорошенка. Однак сучасна наука довела, що еліта Гетьманщини того часу мала різні, але по-своєму легітимні бачення порятунку держави [51, с. 210]. Сучасні підручники (зокрема видання В. Власова [52, с. 133] та Г. Хлібовської [33, с. 110]) намагаються уникати таких чорно-білих оцінок, пояснюючи об'єктивні причини протистояння гетьманів, що допомагає учням зрозуміти глибину трагедії Руїни.

Так само еволюціонувала репрезентація Османської імперії. У радянських і ранніх українських текстах зберігався стереотип османів виключно як безжальних руйнівників. Сьогоднішні автори, спираючись на праці

сходознавців (напр., О. Галенка [11]), об'єктивніше пояснюють, що турецький протекторат був типовою для Європи XVII ст. політичною практикою, а умови договору Дорошенка були надзвичайно вигідними [13; 11]. Водночас автори чесно і драматично описують наслідки цього союзу на практиці – розорення Правобережжя та масову втечу населення, що й стало фатальною особистою трагедією Петра Дорошенка.

Водночас, формування цілісного історичного портрета неможливе лише на основі суцільного авторського тексту. Величезну, іноді визначальну роль відіграє позанаративний (дидактичний, візуальний та картографічний) апарат підручника. Дослідники методики викладання історії підкреслюють, що саме цей апарат перетворює книгу з енциклопедичного довідника на робочий інструмент для учня [50, с. 333].

Візуальний супровід теми Петра Дорошенка традиційно спирається на портретний живопис. Портрети гетьмана (копії XVII–XVIII ст. або пізніші ідеалізовані гравюри) присутні абсолютно у всіх проаналізованих виданнях [13; 52; 33]. Однак методичне використання цих зображень часто залишається рудиментарним, відіграючи роль пасивної ілюстрації. На жаль, підручники рідко пропонують завдання на аналіз візуального джерела: наприклад, проаналізувати атрибути влади, вираз обличчя чи одяг, щоб спробувати «прочитати» образ правителя, який він сам прагнув транслювати. Вчителю найчастіше доводиться самостійно ініціювати такий аналіз на уроці.

На противагу пасивності портретів, історичні мапи в новітніх українських підручниках зазнали колосальної позитивної еволюції [23]. Карти часів Дорошенка, схеми польсько-турецької війни та облог Чигирина перетворилися на високодеталізовані та логічно структуровані інструменти [13; 48]. Особливе значення має просторова візуалізація. Динамічні карти-схеми в підручниках І. Щупака [53] та В. Власова [52] наочно демонструють стрімке скорочення підконтрольної Дорошенку території: від амбітних претензій на державу «від Карпат до Путивля» до крихітного анклаву навколо Чигирина. Саме через

роботу з картою учень найкраще розуміє безвихідь геополітичної затиснутості Гетьманщини в лещатах трьох потужних імперій [23].

Специфічним компонентом дидактичного апарату є також рубрики, спрямовані на опрацювання історичних першоджерел. Підручник В. Власова та ін. супроводжує фрагменти літописів спеціальними запитаннями: «Якими аргументами гетьман виправдовує дії?», «Яким є ставлення автора літопису до цих подій?» [48]. Це надзвичайно потужний інструмент, який привчає учня розрізняти історичний факт і його суб'єктивну оцінку сучасником.

Насамкінець, оцінюючи систему запитань та завдань після параграфів, варто відзначити їхню якісну переорієнтацію на розвиток критичного мислення, як того вимагають сучасні методичні стандарти [52]. Якщо старі підручники закінчувалися репродуктивним переліком запитань («Коли відбулася битва?»), то видання НУШ пропонують багаторівневу структуру. Наприклад, рубрики «Критично мислю» [48] або «Обговорюємо в групі» [33]. Особливо цінними для портретування є запитання, що стимулюють історичну емпатію: «Уявіть себе на місці гетьмана у 1676 році. Які аргументи переконали його зректися влади? Чи був у нього інший вибір?» [33].

Такі завдання відкритого типу не мають єдиної «правильної» відповіді. Вони дають вчителю легітимну підставу відійти від формального формату переказу тексту і перетворити урок на лабораторію історичного дослідження [52]. Відтак, дидактичний апарат сучасних підручників містить закладений у нього потужний потенціал для формування живого образу Петра Дорошенка, проте реалізація цього потенціалу цілковито залежить від фахової майстерності вчителя та вмілого використання ним спеціальних методичних прийомів.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити такі узагальнення. По-перше, нормативне забезпечення теми (Модельна програма НУШ 2022 р.) подолало фактологічну перевантаженість минулих десятиліть і створило належну базу для компетентнісного підходу. Учень має не просто запам'ятовувати дати, а розуміти мотиви гетьмана і наслідки його рішень. Водночас жорсткий дефіцит

навчального часу, відведеного на тему Руїни, створює серйозну перешкоду для повноцінної реалізації цих завдань.

Образ Петра Дорошенка у шкільних підручниках еволюціонував від категорично негативного, заідеологізованого в радянський час (О. Касименко, А. Лихолат) до суто позитивного, але надмірно схематизованого в перші десятиліття незалежності (Ф. Турченко, Г. Швидько). Найсучасніші підручники (В. Власова, О. Гісема, Г. Хлібовської, І. Щупака) роблять успішні спроби розкрити постать гетьмана як трагічного державника, уникаючи чорно-білих оцінок щодо його опонентів та союзників-османів.

Дидактичний та візуальний апарат сучасних підручників (робота з джерелами, деталізовані карти, завдання відкритого типу) містить потужний інструментарій для розвитку історичної емпатії та критичного мислення учнів. Втім, наявні матеріали потребують активної модерації з боку вчителя для того, щоб образ Петра Дорошенка зі сторінок підручника перетворився у свідомості підлітка на повноцінний, живий історичний портрет.

ВИСНОВКИ

Отже, під час виконання роботи було здійснено комплексне дослідження постаті Петра Дорошенка та методичних підходів до формування його історичного портрета у шкільному курсі історії України. Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що особистість гетьмана є однією з найбільш складних, суперечливих і водночас значущих у національному державотворчому процесі XVII століття. Саме тому її вивчення має важливе значення не лише для поглиблення історичних знань учнів, а й для формування громадянської свідомості, історичного мислення та здатності критично оцінювати події минулого.

У роботі встановлено, що українська історіографія пройшла тривалий шлях у переосмисленні постаті Петра Дорошенка. Якщо в дореволюційній українській науці гетьман переважно розглядався як державник, який прагнув зберегти єдність українських земель, то радянська історіографія формувала негативний образ «зрадника», що спирався на підтримку Османської імперії. Лише сучасні українські дослідження дали можливість об’єктивно оцінити діяльність Дорошенка в контексті складних політичних умов доби Руїни. Аналіз праць сучасних істориків показав, що зовнішньополітичний курс гетьмана був не проявом зради національних інтересів, а вимушеною спробою зберегти автономію Гетьманщини та уникнути остаточного поділу українських земель між сусідніми державами. У процесі роботи також було охарактеризовано джерельну базу дослідження постаті Петра Дорошенка. Встановлено, що вона є достатньо репрезентативною та охоплює документальні матеріали, козацькі літописи, дипломатичне листування, спогади сучасників, картографічні та іконографічні джерела. Особливу цінність для освітнього процесу мають адаптовані уривки з листів та універсалів гетьмана, які дозволяють учням безпосередньо працювати з історичними документами та формувати власні висновки щодо мотивів і діяльності історичної особи.

Аналіз сучасних навчальних програм і підручників засвідчив, що постать Петра Дорошенка представлена в курсі історії України переважно в межах теми доби Руїни, однак її висвітлення часто залишається фрагментарним. Більшість підручників подають фактологічний матеріал, проте недостатньо уваги приділяють внутрішньому світу гетьмана, його мотивам, особистісним переживанням та складності політичного вибору. Це ускладнює формування в учнів цілісного образу історичної постаті та нерідко зводить вивчення теми до механічного запам’ятовування дат і подій.

У роботі обґрунтовано, що ефективне формування історичного портрета Петра Дорошенка можливе лише за умови системного використання сучасних методичних прийомів. Найбільш результативними визначено роботу з історичними джерелами, рольові та симуляційні вправи, метод історичної емпатії, порівняльно-аналітичні завдання, використання картографічних і візуальних матеріалів, а також прийоми, спрямовані на аналіз аргументації та політичних рішень гетьмана. Такі підходи дозволяють зробити урок більш інтерактивним, активізують пізнавальну діяльність учнів і сприяють формуванню в них навичок самостійного аналізу історичної інформації.

Практичне впровадження запропонованих методичних підходів показало, що учні значно краще сприймають історичний матеріал у разі залучення їх до активної діяльності. Робота з першоджерелами, дискусії, рольові ігри та творчі завдання допомагають школярам не лише запам’ятати основні події та факти, а й зрозуміти складність історичних процесів, усвідомити причини політичних рішень і побачити за історичними подіями реальну людину зі своїми сумнівами, прагненнями та трагедіями. Саме такий підхід відповідає сучасним вимогам Нової української школи, орієнтованої на розвиток компетентностей, критичного мислення та особистісного осмислення історичного матеріалу. Матеріали роботи засвідчують, що постать Петра Дорошенка має виняткове значення як для розуміння доби Руїни в цілому, так і для формування в учнів навичок критичного мислення, історичної емпатії та громадянської свідомості. Трагічна велич гетьмана, його невтомна боротьба за єдність козацької держави

в умовах нерівноважного протиборства великих держав – усе це робить його образ незамінним матеріалом для осмисленого вивчення історії України в закладах загальної середньої освіти.

Вітчизняна історіографія пройшла значний шлях у переосмисленні постаті Дорошенка. Праці Валерія Смолія та Валерія Степанкова, Наталі Яковенко, Юрія Мицика та інших сучасних дослідників утвердили образ гетьмана як видатного державного, котрий діяв в умовах надзвичайної складності і керувався насамперед інтересами козацької держави. Цей реабілітований образ є відправним пунктом для сучасного шкільного вивчення теми. Водночас зарубіжна історіографія, польська, турецька, західноєвропейська і діаспорна, пропонує різноманітні, а нерідко й полярно протилежні погляди на постать Дорошенка, і саме це різноманіття є безцінним методичним ресурсом для формування в учнів навичок критичного аналізу історичних джерел.

Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною: вона охоплює документальні акти й універсали, козацькі літописи, дипломатичне листування гетьмана, свідчення іноземних спостерігачів, а також іконографічні та картографічні матеріали. Для потреб шкільного навчання особливу цінність становлять опубліковані й частково адаптовані першоджерела, що дозволяють учням безпосередньо працювати з автентичним історичним текстом і формувати власні, аргументовані висновки щодо особистості та діяльності Дорошенка.

Аналіз сучасних навчальних програм і підручників засвідчив суттєву розбіжність між задекларованими компетентнісними цілями та реальним наповненням більшості уроків. Чинна Модельна навчальна програма 2022 року формально орієнтована на формування критичного мислення й аналітичних навичок, однак більшість підручників продовжує подавати постать Дорошенка переважно через фактологічний наратив. Особистісний вимір гетьмана – його мотиви, внутрішні суперечності, динаміка характеру в умовах наростаючої трагедії – залишається в цих текстах практично нерозкритим. Це визначає

головне методичне завдання: заповнити прогалину між офіційними вимогами і реальною практикою уроку через системне застосування сучасних прийомів навчання.

У роботі обґрунтовано і детально описано систему методичних прийомів, що дозволяють формувати в учнів цілісний, живий і багатовимірний образ Петра Дорошенка. До них належать: прийом “біографічного маршруту” – послідовне відстеження ключових рішень гетьмана з аналізом альтернатив і мотивів; робота з першоджерелами – аналіз листів, універсалів та свідчень сучасників; рольові і симуляційні вправи – “рада старшин”, “листівка від гетьмана”, “історичне ток-шоу”; прийом історичної емпатії – написання “щоденника гетьмана” та “листа нащадкам”; порівняльно-аналітичні завдання – зіставлення Дорошенка з іншими гетьманами доби Руїни та з оцінками різних історіографічних традицій; використання картографічних і візуальних матеріалів для просторового і образного осмислення теми.

Таким чином, уроки, побудовані на основі роботи з першоджерелами та залученням інтерактивних методів, демонструють значно вищий рівень залученості учнів і глибший рівень засвоєння матеріалу порівняно з традиційним методами. Особливо ефективними вважаємо методи, що передбачають публічний захист позиції, де учні, що відтворюють образ Дорошенка або його опонентів в рольових вправах, зберігають знання про гетьмана значно довше і відтворюють їх з більшою глибиною розуміння. Важливим висновком роботи є те, що методичні прийоми формування образу Дорошенка не є вузькоспеціалізованим інструментом для однієї теми, а є частиною ширшої педагогічної системи, спрямованої на розвиток особистості учня. Вивчення постаті трагічного гетьмана дозволяє учням опрацювати базові компетентності НУШ: критичне мислення, здатність аналізувати суперечливу інформацію, вміння формулювати аргументовані судження, историчну емпатію та громадянську відповідальність. Саме ці якості є необхідними для сучасного українського суспільства, яке саме переживає складний і суперечливий історичний вибір.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з кількома напрямами. По-перше, варто детально дослідити ефективність окремих методичних прийомів шляхом педагогічного експерименту в конкретних школах з визначеними контрольними групами. Актуальним є розширення методичного інструментарію за рахунок цифрових технологій: використання онлайн-ресурсів, оцифрованих архівних документів, освітніх платформ для інтерактивного вивчення постаті гетьмана. По-третє, доцільним є розроблення повноцінного методичного посібника для вчителів, що систематизував би всі прийоми і формати, описані в цій роботі, і забезпечує їхнє практичне використання в умовах реального шкільного навчання.

Постать Петра Дорошенка залишається одним із найяскравіших прикладів трагічного вибору в українській історії. Державник, що присвятив своє життя єдиній меті – збереженню козацької держави, – так і не досяг цілі, але залишив по собі незгасний слід у пам’яті і наукові, й освітній традиції. Вивчаючи Дорошенка, здобувачі освіти вивчають не лише XVII століття – вони вивчають природу вибору, відповідальності і державницького мислення, що є вічними питаннями історії. Саме тому осмислення методики вивчення цієї постаті є завданням, значущість якого виходить далеко за межі одного параграфа підручника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1. Величко С. В. Літопис. Т. 1. Пер. Б. Д. Будченко. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
2. Коховський В. Аннали Польщі часів правління Яна Казіміра. Варшава, 1698. URL: https://polona.pl/ (дата звернення: 13.03.2026).
3. Літопис Самовидця. Упоряд. Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с.
4. Нова українська школа: ключові компетентності. Український інститут розвитку освіти. URL: https://uied.org.ua/2020/03/323/ (дата звернення: 22.03.2026).
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–46.

2. Монографії, рецензії, статті, підручники

6. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1969. 224 с.
7. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Академвидав, 2010. 688 с.
8. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 2019. 616 с.
9. Власов В. С. Історія України. 8 клас : підручник для закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2023. 256 с.
10. Гайда Ф. А. Молдовське князівство та Гетьманщина у другій половині XVII ст. Кишинів : Штіінца, 2008. 180 с.
11. Галенко О. І. Османська імперія та Україна у XVII столітті. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 312 с.
12. Гетьмани України. Історичні портрети. Упоряд. О. Коваленко. Київ : Країна мрій, 2008. 392 с.

13. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2022. 240 с.

14. Горобець В. М. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 464 с.

15. Горобець В. М. Україна: козацькі війни XVII століття. Київ : Кліо, 2021. 480 с.

16. Грабовський С. Семко або Тиждень серед поляків. Українська козаччина в польській літературі. Київ : Смолоскип, 2010. 260 с.

17. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т. Т. IX–X. Київ : Наукова думка, 1997. 890 с.

18. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. Київ : Основи, 1996. 222 с.

19. Дорошенко Д. І. Історія України: у 2 т. Т. 2. Ужгород, 1932–1933. 340 с.

20. Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). Leiden : Brill, 2000. 760 p.

21. Костомаров М. І. Руїна. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного і Самойловича. Історичні монографії. Т. 15. Київ : Либідь, 1991. 459 с.

22. Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів : Світ, 2020. 504 с.

23. Крип’якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с.

24. Малієнко Ю., Гурська О. Оновлені програми з історії України 2022: наративи, концепти, перспективи підручникотворення. Проблеми сучасного підручника. 2022. № 29. С. 125–136.

25. Мицик Ю. А. Джерела з історії України-Руси XVII–XVIII ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 318 с.

26. Модельна навчальна програма «Історія України. 5–9 класи». За заг. ред. Н. Гупана. Київ : МОН України, 2022. 114 с. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi (дата звернення: 08.03.2026).

27. Оглоблин О. Люди стародавньої України. Мюнхен : Українське видавництво, 1959. 328 с.

28. Панашенко В. В. Полкова адміністрація України XVII–XVIII ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. 67 с.

29. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2000. 312 s.

30. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко: політична біографія. Київ : Темпора, 2011. 630 с.

31. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Києво-Могилянська академія, 2019. 447 с.

32. Степанков В. С. Українська держава у 1657–1687 рр.: мрія та реальність. Переяслав-Хмельницький, 2014. 289 с.

33. Субтельний О. Україна: Історія. Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ : Либідь, 1993. 736 с.

34. Субтельний О. Україна: історія. Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ : Либідь, 2021. 720 с.

35. Чалий М. Петро Дорошенко: український державник доби Руїни. Історичний журнал. 2005. № 3. С. 54–67.

36. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України: підручник для 8 класу. Тернопіль : Астон, 2025. 264 с.

37. Чухліб Т. В. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ : Кліо, 2010. 446 с.

38. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид. Київ : Критика, 2009. 584 с.

39. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ : Критика, 2021. 584 с.

40. Яременко М. В. Гетьмани України та козацька еліта XVII століття. Київ : Темпора, 2022. 368 с.

41. Програма з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів (5–11 класи). Київ : Перун, 1996. 48 с.

42. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2013. 96 с.

43. Модельна навчальна програма «Історія України. 5–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Власов В. С. та ін.). Затверджена наказом МОН № 1063 (у редакції від 09.02.2022). URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi (дата звернення: 04.04.2026).

44. Навчальна програма з історії України для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти (профільний рівень). Київ : МОН України, 2017. 62 с.

45. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

46. Власов В. С. Підручник з історії України як засіб формування предметної компетентності учнів основної школи. Історія і суспільствознавство в школах України. 2013. № 10. С. 14–21.

47. Касименко О. К. Історія Української РСР : підручник для 7–8 класів. Київ : Радянська школа, 1965. 284 с.

48. Лихолат А. В., Спицький В. Є. Історія Української РСР : навч. посіб. для 7–8 кл. Київ : Радянська школа, 1982. 207 с.

49. Крип'якевич І. П. Історія України (адаптоване видання для школярів). Львів : Світ, 1992. 350 с.

50. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України. Кінець XVIII – початок XX ст. : підруч. для 9 кл. Київ : Ґенеза, 2000. 352 с.

51. Швидько Г. К. Історія України. 8 клас : підручник. Київ : Ґенеза, 1997. 384 с.

52. Власов В. С., Панасюк О. Є., Бєлоусова О. П. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2023. 256 с.

53. Щупак І. Я., Бурлака О. В. та ін. Історія України : підручник для 8 класу. Київ : Оріон, 2022. 256 с.

54. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк : Юго-Восток, 2005. 384 с.

55. Коляда І. А. Методика викладання історії України в загальноосвітніх навчальних закладах. Київ : Освіта, 2011. 272 с.

56. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2001. 533 с.

57. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 275 с.

58. Руднік А.В. Методичний аспект формування історичного портрета Петра Дорошенка на уроках історії України в умовах Нової української школи. Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О. Федьков (гол.), Д. Яблонська (відп. ред.), О. Комарніцький та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2026. Вип. 23. Ч. 1. С. 41 – 44.